

ХОЛОКАУСТ,
СЕЋАЊЕ,
КУЛТУРА (II)

LABARDA

1968

Уредници
Катарина Мелић
Милена Нешић Павковић
Драган Бошковић

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА

ФИЛМ

ФИЛУМ

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за студије сећања
Claims Conference
(Conference on Jewish Material Claims Against Germany)

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА (II)

Уредници

Проф. др Катарина Мелић
Доц. др Милена Нешић Павковић
Проф. др Драган Бошковић

Уређивачки одбор

Мр Зоран Комадина, редовни професор, декан
Проф. др Ненад Филиповић, ректор
Проф. др Славко Ђорђевић
Проф. емеритус Милена Драгићевић Шешић
Проф. др Јелена Ердељан
Др Вук Даутовић
Проф. др Катарина Мелић
Доц. др Милена Нешић Павковић
Проф. др Драган Бошковић

Зборник је резултат истраживања у оквиру Студија Холокауста
које се под покровитељством
Claims Conference (Conference on Jewish Material Claims Against Germany)
изводе на Универзитету у Крагујевцу.

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА (II)

Уредници

Проф. др Катарина Мелић
Доц. др Милена Нешић Павковић
Проф. др Драган Бошковић

Филолошко-уметнички факултет
Крагујевац
2023.

САДРЖАЈ

Јована С. Анђелковић

СМИСАО (И ПОСЛЕДИЦЕ) УПОТРЕБЕ ФОТОГРАФИЈЕ ТЕЛА
ЖРТВЕ ХОЛОКАУСТА У МОДНОМ МАГАЗИНУ / 9

Душица З. Алексић

УЛОГА ДОСТОЈАНСТВА И МОРАЛНОСТИ У РОМАНУ
МАЧКА И МИШ ГИНТЕРА ГРАСА / 21

Жарка Свирчев

КА ПОЕТИЦИ ПОСТМЕМОРИЈЕ ДАШЕ ДРНДИЋ:
ФИГУРА НАРАТОРА / 31

Сања Д. Живковић

НЕСУОЧАВАЊЕ РОДИТЕЉА
СА НАЦИСТИЧКОМ ПРОШЛОШЋУ
У РОМАНУ У СЕНЦИ МОГА БРАТА УВЕА ТИМА / 41

Нина М. Петровић

ХОЛСТЕНВИЛ КАО СОЦИОПОЛИТИЧКА АЛЕГОРИЈА ВАЈМАРСКЕ
НЕМАЧКЕ У ВИНЕОВОМ ФИЛМУ
КАБИНЕТ ДОКТОРА КАЛИГАРИЈА / 51

Лидија Г. Пешиковић

НАЧИНИ (НЕ)СУОЧАВАЊА СА ПРОШЛОШЋУ НА ПРИМЕРУ
РОМАНА ЧИТАЧ БЕРНХАРДА ШЛИНКА / 63

Кристијина Радивојевић

ПРИКАЗ ЖИВОТА ЈЕВРЕЈА ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ
У ДЕЛИМА ДНЕВНИК ЕЛЕН БЕР
И ДОРА БРУДЕР ПАТРИКА МОДИЈАНА / 74

Катјарина С. Лазић

МУСЛИМАНИ ИЛИ НЕМОГУЋНОСТ СВЕДОЧЕЊА
О ИСКУСТВУ ЛОГОРА / 89

Ана С. Ивановић

ОДНОС ПРЕМА ПРОШЛОСТИ
И ИСТОРИЈИ ХОЛОКАУСТА СТАРО САЈМИШТЕ / 97

Стеван М. Миловановић (Даниел Перахиа)

СЕМИОТИЧКА АНАЛИЗА МАТЕРИЈАЛНИХ И НЕМАТЕРИЈАЛНИХ
ЗНАКОВА И ДОКАЗА ЈЕВРЕЈСКОГ ИДЕНТИТЕТА И ХОЛОКАУСТА
У РОМАНУ РАНИ ЈАДИ ДАНИЛА КИША / 109

Andrija Savić

AUŠVIČ I BORBA ZA OPSTANAK
U ROMANU ZAR JE TO ČOVEK / 121

Катарина С. Лазих¹

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Докторске академске студије

МУСЛИМАНИ ИЛИ НЕМОГУЋНОСТ СВЕДОЧЕЊА О ИСКУСТВУ ЛОГОРА

У раду ћемо се бавити немогућношћу сведочења о искуству логора кроз појам „Муслиман”. Корпус истраживања представљаће роман Прима Левија *Зар је то човек*, док ће теоријски оквир бити дело *Оно што остаје од Аушвица, архив и сведок* Ђорђа Агамбена. Анализом се жели показати да је једини прави, истински сведок онај који је у логору достигао крајњи ниво људске деградације и то искуство платио животом, док је сведочење преживелих у име Муслимана у крајњем случају посредно: будући да је о логору немогуће сведочити из искуства смрти (из позиције Муслимана), преживели се могу сматрати другостепеним сведоцима који једино на основу онога што су и сами искусили покушавају да сведоче у име „потопљених” који то не могу.

Кључне речи: Муслиман, сведочење, сведок, логор, Леви, Холокауст, Аушвиц, Агамбен

УВОД

Латински језик поседује две речи за сведока. Прва, *testis*, из које потиче (италијански) израз *testimone* значи, етимолошки узето, онога који се у судском процесу или расправи између две странке поставља као трећи (**terstis*). Друга, *superstes*, означава „онога ко је нешто преживео, који је био све до краја уз неки догађај, и зато о њему може сведочити” (Agamben 1998: 11). Из животног искуства јасно нам је да се реч „сведок” много чешће употребљава у овом другом значењу.

У контексту дате теме покушаћемо да Муслимане и (не)могућност сведочења представимо кроз призму романа *Зар је то човек*, (италијанског хемичара јеврејског порекла, Прима Левија. Леви, и поред тога што је до 1963. године објавио два романа и више приповедака, није себе сматрао писцем јер је писац постао само да би могао сведочити: „Сам са собом сам миран јер сам свједочио.” (Agamben 1998: 11) Леви је, наиме, игром случаја допао логора: 8. септембра 1943. побегао је у планину прикључивши се једном мањем покрету отпора да би га касније фашистичка милиција, гонећи већу групу одметника, ухапсила. С обзиром на то да је био Јеврејин, па још и партизан, предали су га нацистима који су га депортовали у Аушвиц. Леви је увек истицао да је његова срећа била та што је немачка влада 1944. године, с обзиром на све већу несташицу радне снаге, одлучила да продужи просечни животни век логораша који су депортовани ради истребљења. Његово звање хемичара и диплома нису га поштедели тешког и муко-трпног рада, али му је у једном тренутку било омогућено да ради у лабораторији и бар мало буде поштеђен тешкоћа живота у логору.

Будући да се правим, веродостојним сведоком може сматрати само онај „који је до краја био уз неки догађај те о њему може сведочити”, поставља се

1 katarina.lazic2012@gmail.com

питање колико се онај који је преживео логор, који није достигао тај крајњи ниво људске деградације као што је то Муслиман учинио и притом настрадао, може сматрати сведоком. Немогућност да се сведочи из искуства смрти (због самог нестанка гласа) имплицира самим тим немогућност сведочења оних који су преживели јер о логорском искуству и у име Муслимана могу сведочити једино посредно, реконструишући њихово искуство на основу властитог. Теоријски оквир представљаће дело Ђорђа Агамбена *Оно што остаје од Аушвица, архив и свједок*, а у раду ћемо настојати да истакнемо другостепеност сведочења оних који су Аушвиц преживели и који настоје да сведоче у име оних „потопљених” који то нису у могућности.

МУСЛИМАНИ У ЛОГОРИМА

Муслиман је у логорском жаргону означавао немогућност сведочења, односио се на „заробљеника који је од себе дигао руке и од којег су и другови дигли руке, који више није поседовао простор свести у којем би се могли сукобити добро и зло, племенитост и нискост, духовност и недуховност, живи мртвац, сноп телесних функција у задњем трзају” (Agamben 1998: 29), те се стога врло често занемарује или се о њему уопште не говори. Примо Леви (2017: 103) у роману *Зар је то човек*, у поглављу *Ушопљени и сипшени*, на овај начин говори о Муслиманима:

Сви ‘Муслимани’ који одлазе у плин имају исту прошлост, или, боље рећи: немају прошлости; ишли су низбрдо све до дна, природно, попут поточића који одлазе у море. Ушавши у логор, због властите суштинске неспособности, или због несреће, или због било какве безазлене незгоде, прегажени су прије него што су се могли прилагодити; изгубили су на времену, нису почели учити њемачки и распознавати понешто од пакленске збрке закона и забрана, тако да их, с тијелом у расулу, ништа више није могло спасити од селекције или од смрти због исцрпљености. Њихов је живот кратак, али је њихов број неизмјеран; они су, ти *Muselmanner*, утопљеници, језгра логора; они, то безимено мноштво, које се свеудиљ обнавља и увијек је идентично, ти не-људи који корачају и трпе у тишини, након што је у њима угасла божанска искра, одвећ празни, а да би збиља патили. Оклијева се звати их живима: оклијева се звати смрћу њихову смрт, које се они не боје, јер су одвећ уморни да би је појмили. Они моје сјећање настањују својом безизражајном назочношћу, а када бих само у једну слику могао сажети све зло нашег времена, одабрао бих ту слику која ми је блиска: сухоњав човјек, погнуте главе и погурених рамена, на чијем се лицу и у чијим очима не може наслутити траг мисли.

Муслимани, наиме, представљају празнину у сведочењу, овог пута са свесним преузимањем одговорности за њу.

Дословно значење речи „Муслиман” потиче од арапског израза *muslim* који означава „човека који се безусловно подређује Божјој вољи и који је извориште легенди о исламском фатализму, које су биле проширене у европским културама већ од средњег века па надаље” (Agamben 1998: 31). Међутим, када се говори о Муслиманима, у питању је пак потпун губитак било какве воље и свести:

(р)азмерно најбројнија страна оних који су већ одавно изгубили сваку вољу за животом. У логору су их звали Муслимани, то јест апсолутни фаталисти. Њихова спремност на смрт није имала ништа с чином воље, него с њеним распадом. Пустили су да се догађа шта се догађа будући да су све њихове моћи окрњене и уништене. (Agamben 1998: 31)

Муслиман је заправо неко ко је, у граничној ситуацији какво је било искуство логора, прешао онај праг који разграничава човека и нечовека: „Престали су се обазирати на околину и постали су предмети. Истовремено су се, пак, одрекли својих својстава особе.” (Agamben 1998: 30) У логорском искуству постојала је наиме тачка на којој човек, иако наизглед остаје човек, престаје бити људски јер је у стању подносити готово све, чак и нешто што људско биће никако не би смело, на тај се начин лишавајући свог достојанства а самим тим и својих људских карактеристика. Та тачка је Муслиман, а „логор је његово искуство *par excellence*” (Agamben 1998: 38).

Будући да се Леви у роману *Зар је што човек* између осталог бави и питањем људског достојанства у светлу граничне, екстремне ситуације каква је логор, врло је упитно да ли се Муслимани, будући да је у њима рашчовечење узело маха, могу сматрати људима, те још мање сведоцима: Муслимани су, наиме, они који су изгубили готово свако достојанство. Штавише, Муслиман је крајњи израз тога, „он је чувар прага етике, облика живота који се зачиње тамо где се окончава достојанство” (Agamben 1998: 48). С друге стране, и сам Аушвиц представља пропаст сваке етике достојанства и прилагођавања норми. Сам голи живот и настојање да се он одржи „јесте једина норма, нешто апсолутно иманентно” (Agamben 1998: 48).

Немци су у логорима настојали урушити људско достојанство најпре процесом физичке деградације која је била у тесној спрези са психичким клонућем затвореника. Наиме, када говоримо о деградацији логораша у физичком смислу, поред неухрањености, исцрпљености од претераног физичког рада и батина, логораша би постајали немарни и према личној хигијени. Свакако, у екстремној ситуацији какву логор представља и када је питање одржања живота од прворазредног значаја, питање одржавања личне хигијене постаје унеколико фриволно, чега је и Леви свестан када угледа свог пријатеља, бившег наредника аустроугарске војске, Стеинлауфа, при јутарњем умивању, првих дана боравка у логору, у поглављу „Иницијација” романа *Зар је што човек*:

Зашто бих се морао прати? Зар би ми било боље него што јест? Зар бих се некеме више свидео? Зар бих живео који дан, или који сат више? Живио бих, дапаче, мање, јер умивање је рад, расипање енергије и топлине. Зар Стеинлауф не зна да ће након пола сата на врећама с угљеном нестати свака разлика између њега и мене? Што више на то мислим, све ми се више чини да је умивање у нашим увјетима блесав посао, напосто бескористан: механичка навада, или још горе, језовито понављање негдашњег обреда. Сви ћемо умријети, умиремо: преостане ли ми десет минута између устајања и посла, желим их посветити нечем другом, затварају у себе сама, својењу рачуна, или да гледам у небо и мислим да га можда гледам посљедњи пут; или само да се препустим животу, да си приуштим луксуз тако сићушне доколице. (Levi 2017: 38)

Међутим, нешто чега Леви у том тренутку није свестан, а што Стеинлауф макар и посредно зна, јесте да смрт у логору није најстрашнија ствар: много је страшније (пре)живети без људског достојанства, без онога што човека издиже у односу на животињу. Наиме, режим, власт не налази никакво задовољство у убиству човека јер прави тријумф постиже тек над људском људскошћу, односно уништењу исте:

Муслиман отјеловљује антрополошко значење апсолутне власти у најрадикалнијем облику. Чином убојства власт наиме сама себе аболира: смрт другог чини крај друштвеном односу. Страдањем и понижавањем својих жртава апсолутна власт, напротив, придобива вријеме, и то јој омогућује установити треће царство између живота

и смрти. И Муслиман, као и гомила лешева, освједочује њезин савршен тријумф над људском људскошћу: премда је такав човек још на животу, фигура је без имена. На међући такво стање, режим досеже властито довршење... (Agamben 1998: 52)

Steinlauf је тога и те како свестан када Левију говори да није довољно само преживети да би се сведочило, потребно је то учинити са достојанством, људским достојанством које представља једну од главних потпора цивилизације:

Управо зато што је Лагер големи stroj који би да нас сведе на живину, ми живина не смијемо посути; јер и на овом мјесту може се преживјети, па се зато мора и жељети преживјети, да би се приповијдало, да би се свједочило; а да би се живјело, важно је потрудити се спасити барем костур, устројство, уљудбено обличје. Будући да смо робови лишени сваког права, изложени свакој увреди, завјетовани готово неизбјегној смрти, будући да нам је преостала само једна способност, ми је морамо бранити свим снагама јер је посљедња: способност нијекања наше сугласности. Морамо зато, дакако, прати лице без сапуна, у прљавој води, и отирати се јакном. Морамо мрчити ципеле, не зато што то прописује правилник, већ због достојанства и самопоштовања. Морамо ходати усправно, не стружући клопмама, нипошто у почаст пруској стези, него да останемо живи, да не почнемо умирати. (Levi 2017: 39)

Да би био сведок, човек најпре мора преживети, због чега се Муслиманима укида улога сведока будући да су у Холокаусту сви пострадали. Међутим, у свему томе битно је сачувати људско достојанство како би се човек уопште могао назвати човеком и тиме завредео улогу сведока.

У роману *Зар је то човек* Леви настоји да разлучи нешто што је у Лагеру остало до краја неразлучиво: људско од нељудског или шта заправо значи „остати човеком”. Будући да у готово свим сведочењима људи готово увек оклевају да Муслимане назову живима, поставља се питање може ли се онда уопште у њихово име сведочити. Један од описа које Леви такође користи за Муслимане јесте „онај који је видео Горгону”:

Пре свега, Горгона нема лице у значењу што су га Грци приписивали изразу *prosopon*: што етимолошки значи 'оно што је пред очима, што се да видети'. Забрањено лице, које није могуће погледати, јер задаје смрт, за Грке је не-лице и као таквог никада га не називамо изразом *prosopon*. (Agamben 1998: 65)

Горгона у сликарству и вајарству никада нема профил већ је представљена анфас, с лицем према гледаоцу. Она нема профил, приказана је као равна плоча без треће димензије: не као истинско лице, него као апсолутна слика, као нешто што се да само видети и приказати. *Gorgneion*, који приказује немогућност виђења, „истовремено јесте нешто што је немогуће не видети” (Agamben 1998: 37). Самим тим, ако видети Горгону² значи немогућност виђења, тада она не именује нешто што се у логору догађа или је у њему, нешто што је Муслиман видео а преживели није. Именује пре свега немогућност виђења код онога ко се у логору спустио до дна, постао нечовеком или Муслиманом, „оним који је видео Горгону”. Горгона, виђење које је човека претворило у нечовека, јесте заправо сама немогућност виђења, а самим тим и сведочења, што се такође односи и на оне који покушавају да сведоче у име Муслимана јер је тешко сведочити у име некога ко је престао бити људским бићем.

Једно од питања којим се Леви у роману бави јесте питање тзв. интегралног сведока, односно сведока који је „до краја остао уз неки догађај”, што је са Муслиманима био врло чест случај. Наведеним питањем се у својим радовима

2 „онај који је видео Горгону”, као израз за Муслимана.

баве и Шошана Фелман и Дори Лауб, као и Жан Франсоа Лиотар. Фелманова и Лауб, наиме, приликом истраживања на Универзитету у Јељу, одредиле су појам „Шоа”³ као „догађај без сведока”, а наведена мисао настала је као коментар уз истоимени филм Клода Ланцмана:

Шоа је догађај без сведока у двоструком смислу, јер се о њему не може сведочити изнутра – будући да није могуће сведочити из унутрашњости смрти (односно искуства смрти), због ишчезнућа гласа тамо нема гласа – нити пак споља – јер је *outsider* по дефиницији искључен из догађаја. (Agamben 1998: 24)

На врло сличан став наилазимо и код Лиотара који се у својој књизи *Расправа* (*Le différend*) из 1983. године бави логичким парадоксом, на ироничан начин расправљајући о тврдњама негациониста:

Кажу вам да су нека говором обдарена људска бића постављена у ситуацију која је таква да вам сад о њој нико не може ништа рећи. Већина је тада страдала, а преживели о њој ретко говоре. Кад пак говоре, њихово се сведочење односи на бескрајно мали део те ситуације. – Како знати да је сама та ситуација уопште постојала? Није ли она плод маште вашег информатора? Ситуација као таква или није постојала, или је пак постојала, али је у том случају сведочење вашег информатора лажно, јер би морао страдати, или би морао ћутати... Заиста, својим очима видети плинску комору био би услов који неке додељује ауторитет да утврди њено постојање и увери неверника. Морао би још доказати да је убила у тренутку када ју је видео. Једини прихватљиви доказ о њеној смртности јесте да си због ње мртав. Међутим, ако си мртав, тада не можеш сведочити да си умро због плинске коморе. (Agamben 1998: 63)

Иако се Лиотар у свом раду на доста ироничан начин бави наведеним парадоксом, немогућност сведочења, дата на овај начин, у великој је мери применљива на Муслимане. Муслимани као људи који су уз догађај остали до краја, који су својим очима видели плинску комору и то искуство платили главом, једини су позвани да о томе и сведоче. Међутим, они сами не могу сведочити будући да се из искуства смрти не може сведочити, а не може ни неко други то чинити у њихово име јер сама чињеница да је особа преживела говори у прилог томе да није била довољно близу плинске коморе да би о њој заиста могла и сведочити.

Говорећи о Муслиманима и њиховом достојанству или недостатку истог, муслимани се врло често наводе као групација у логору која је поднела „све што је могла поднети”, чак и оно што живо биће које се жели звати човеком никако не би смело ни требало. Грета Салус, једна од преживелих логора Аушвиц, наводи да „човек не би смео никада бити присиљен да подноси баш све што је кадар поднети, не би никада смео видети како та патња на највишу потенцију заправо нема више ништа људско” (Agamben 1998: 56). Парадоксално, чињеница да су Муслимани „поднели све што су могли поднети” овој групацији даје епитет нељудске, док сами есесовци, крвници одговорни за страдање милиона људи у логорима, и даље остају на нивоу људског јер, наводно, нису имали избора. Наиме, иако су и крвници у великом броју случајева подносили оно што нису хтели ни смели подносити, ипак су у свему томе успели да очувају своју људскост „будући да нису имали избора” (Agamben 1998: 54). Било је пак и других мишљења. За Бетелхајма, аустријског психолога, Муслиман је пре свега „онај ко се одрекао иредуктибилне маргине слободе и тако изгубио сваки траг људскости” (Agamben 1998: 38), што у крајњем случају укључује и нацисте. Бетелхајм наводи пример

3 Shoah – други назив за Холокауст.

команданта Аушвица, Хеса, убијеног 1947. у Пољској, који је према његовом мишљењу, „један добро храњени и одевени Муслиман”:

Иако је његова смрт наступила тек касније, од тренутка кад је преузео команду у Аушвицу, постао је живи леш. Није био Муслиман, јер је био добро храњен и одевен. Но, сасвим се лишио поштовања спрам себе сама и самољубља, сваког чувства и особности, све док није постао само строј, по чијој командној дугмади су притискали надређени. (Agamben 1998: 39)

На тај начин нацисти су постали део једне велике машинерије за деструкцију, све док у себи нису угушили сваки траг људскости и саосећања.

С друге стране, логораши, превасходном Муслимани, у логору су поднели све са чиме су били суочени, с тим да су у свему томе имали могућност избора: упркос тој могућности, они су се одлучили на трпљење што их је заувек пребацило с ону страну људског и лишило их достојанства. Муслимани су у логорима били живи доказ „да човек носи у себи запис нељудског, да је његов дух у властитом средишту прободен недухом, нељудским хаосом који је немилосрдно дат његовом бићу способном за све” (Agamben 1998: 54). Будући слика крајње могућности подношења, Муслиман је представљао некога кога есесовци нису могли поднети да виде, а још мање да сведоче:

Били су тако слаби; могао си радити с њима што си хтио. Били су људи с којима ниси имао ништа заједничко, никакву могућност за споразумевање – отуда се рађао презир. Нисам могао разумјети како су се тако могли предати. Управо сам недавно читао књигу о леминзима у Скандинавији што се сваких пет или шест година бацају у море и убијају; подсетило ме је на Треблинку. (Agamben 1998: 59)

Поменути презир и страх према Муслиманима делили су и остали логораши, али из потпуно другачијих разлога: Муслимани су их непрестано подсећали на онај крајњи ниво деградације који већина њих на крају достиже пре селекција за гасне коморе. Наиме, „по закону да је оно што човеку изазива гађење уједно оно што му изазива страх да ће га препознати као једнаког” (Agamben 1998: 36). Муслимане је већина логораша избегавала због сталне бојазни да ће се препознати у њима. Стога, не надајући се никаквој користи од њих, логораши су их се клонили:

Муслиман код никога није побуђивао саосећање нити се могао ни од кога надати наклоности. Другови у заробљеништву, који су се непрестано бојали за властити живот, нису их удостојили ни погледа. За заробљенике колаборанте Муслимани су били извор беса и нешто због чега су били на опрезу, за есесовце само некорисно смеће. Једни и други, свако на свој начин, мислили су само на то како их се ослободити. (Agamben 1998: 30)

Будући да су на овај начин третирани што од стране есесоваца, што од стране других затвореника, као и да им је већ унапред укинута било каква људскост, с правом се поставља питање за кога или шта у таквом једном случају сведочити и има ли сврхе то чинити. Муслиман, као гранично стање између живота и смрти, покретни леш, у логору је спознао само немогућност спознаје, „видео Горгонино лице” које је истовремено немогуће видети а о томе сведочити (будући да задаје смрт) и истовремено неизбежно јер је, попут апострофе, „позив који се не одбија”. Немогућност Муслимана да о свом искуству сведоче имплицира немогућност преживелих да у њихово име сведоче уколико би, као што смо већ видели, ико од њих био вољан да то учини.

Последње, али не и мање важно, Леви наводи да је свестан да су преживели у најбољем случају заступници оних „потопљених”, да је њихово сведочење посредно:

Још једном понављам да ми преживели нисмо прави свједоци... Преживјели смо не само незнатна него и изнимна мањина; они који због злоупотребе моћи, способности или среће нису додирнули дно. Ко га је додирнуо, ко је видео Горгону, није се вратио да би о њој приповиједао или се пак вратио нијем. Но, управо они, 'Муслимани', потопљени, интегрални су свједоци: свједоци који би могли рећи све и чија би исповијед била све опће значајна. Они су правило, ми смо изнимка... Ми који смо имали срећу, покушали смо више или мање мудро приповиједати не само о својој судбини него и о судбинама других који су били потопљени. Но, то је била приповијест 'у име трећих особа', приповијест о стварима што смо их видјели изблиза, али их нисмо доживјели. О коначном уништењу и извршеном чину нитко није приповиједао, као што се нитко није вратио како би приповиједао о својој смрти. Потопљени не би свједочили, премда би имали папир и перо, будући да су умрли прије него што је умрло њихово тијело. Већ тиједнима и мјесецима прије смрти губили би способност опажања, памћења, упоређивања и изражавања. Умјесто њих говоримо ми као њихови овлаштеници. (Agamben 1998: 23)

Стид код преживелих, осећај да на слободи „заузимају” место некога ко је у логору страдао, ко је можда био заслужнији, бољи човек од њих, доминантно је место прича оних који су спашени. Тај стид нагони их да сведоче у име оних који то не могу чак иако је то у крајњој инстанци немогуће, као што смо настојали да у раду покажемо: жеља да се пострадали не забораве даје им снагу за овај Сизифов посао.

ЗАКЉУЧАК

У раду смо се пре свега бавили немогућношћу сведочења о искуству логора кроз призму Муслимана, скупине интернираца у логору која се на самом почетку предала, дигла руке од себе, да би потом то учинили и остали. Муслимани, понижени и утопљени, скупина је људи која је у логору поднела све што је могла поднети, видела Горгону како је то Примо Леви рекао, и која се или није вратила да би о свом искуству могла да сведочи или се вратила нема. Они који су преживели, мотивисани пре свега дужношћу према онима који то нису, настоје да сведоче у њихово име. Међутим, њихова сведочења врло се често дају као посредна и „из друге руке”, будући да уз оно што су Муслимани проживели они који су преживели нису остали до самог краја јер у том случају они или не би могли или не би желели да о томе сведоче. Стога преживели интернирци настоје да реконструишу искуство Муслимана на основу свог властитог.

Примо Леви, италијански хемичар јеврејског порекла, који је такође преживео страхоте Аушвица, у роману *Зар је то човек* говори о Муслиманима. Наиме, Муслимани су били заступљени у готово свим нацистичким концентрационим логорима, под различитим именима, али су сви они поседовали једну заједничку карактеристику: потпуно одустајање и предаја већ на самом почетку. Муслимани се у сведочењима оних који су са њима имали додира наводе као људи који су се налазили на граници између људског и нељудског, покретни, живи лешеви, они који су се одрекли сваког људског достојанства. Због тога се Леви с правом пита „Зар је то човек?” и како, и да ли се може, сведочити у његово име. Преживели, они који сведоче, превасходно су заступници оних пострадалих у чије име сведоче, а стид што су преживели и што на овом свету заузимају место неког

заслужнијег од себе, њихов је доминантан осећај. Тај стид, та грижа савести наспрам пострадалих, нагони их да сведоче, колико год тај посао изгледао узалудан и немогућ.

Сведок је неко ко је уз одређени догађај остао до краја, што му самим тим даје за право да о истом може сведочити. Муслимани који су достигли крајњи ниво људске деградације о свом искуству најчешће нису могли да сведоче, будући да би били мртви, или би то оставило такав траг на њима да не би желели. Имајући наведену чињеницу у виду, немогуће је за преживеле да сведоче за оне који су „потонули”, у дословном и пренесеном смислу, те се сва та сведочења могу с пуним правом третирати као другостепена: прави, интегрални сведоци, Муслимани, о томе што су преживели никада неће сведочити.

ЛИТЕРАТУРА

Агамбен 1998: Ђ. Agamben, *Ono što ostaje od Aušvica, arhiv i svjedok*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus d. o. o.

Леви 2017: P. Levi, *Zar je to čovjek*, prev. Tvrtko Klarić, Fraktura.

THE MUSELMANN OR THE IMPOSSIBLE WITNESS

Summary

As it has been indicated by the very title, the topic of the paper has been *the Muselmann* or the impossible witness to Holocaust. To accomplish this we have made use of the term of the so-called *muselmann* which existed as an ostracized group in the camp(s) and which was represented in Primo Levi's *If this is a man*. The theoretical framework of the paper has been Giorgio Agamben's work *Remnants of Auschwitz: The Witness and the archive*. The analysis has tried to show that the only true, genuine witness is the one who reached the final stage of human degradation and paid dearly for that experience (as was the case with the *muselmann*), while the testimonies of those who survived are in the best case vicarious: having in mind the impossibility of bearing witness to Holocaust from the experience of death (from the position of a *muselmann*), the survived ones may be considered secondary witnesses who tried to reconstruct the experience of the *muselmanns* based on their own.

Key words: *muselmann*, testimony, witness, the camp, Levi, Holocaust, Auschwitz, Agamben

Katarina S. Lazić